

Усеинов Т.Б.

ЭДЕБИЙ ЭСЕРНИНЪ ТАЛИЛЬ ЭТЮВ ЁЛЛАРЫ

(орта асырларда язылган назм шекиллери эсасында)

Эдебий эсерни талиль этюв проблемасы йыл-йылдан озюне эдебиятшынаслар ве методистлер тарафындан буюк дикъкъат джелъп эте. Чешит ильмий араштырмалар нетиджесинде орталыкъта чокътан-чокъ бу саа акъкъында дерсликлер ве окъув къулланмалар басылалар. Бу макъалени язган вакъыт юксек ильмий севиюде, терен ве оригинал шекильде эсерлернинъ талили косьтерильген Гиршман М.М., Емельянова Л.И., Иезуитова А.Н., Маймин Е.А., Слина Э.В. киби эдебиятшынаслар ве методистлернинъ ишлерини огрендик ве озь фикирлеримизни де бу проблема боюнджа къошмагъа тырыштыкъ.

Сенелер девамьнда талильнинъ бойле методологик принципери айырылды: мундеридже ве форма арасында бирлик, тарихлыкъ принципи, санъатны табиатына ичтимай назар, язджынынъ дюньябакъышы ве язджынынъ методы арасында багъ ве иляхри.

Эдебий эсернинъ талили эсасында турган бу муим методологик принциплер озь вакъытында терен, эр тарафлама совет эдебиятшынасларынен огренильдилер. Методологик араштырмалар эдебиятшынаслыкъ илиминде эсас къысымларнынъ (бу анда талиль саасыны да) макъсадларыны аныкъламагъа ярдым этелер.

Методология меселесинен бераберликте эдебий талильде методика меселеси де муим ер тутмакъта.

Талиль методикасы эдебий эсерни талиль эткенде чешит ёлларны араштырган саадыр. Къайд этильген методика боюнджа чалышкъан муэллифлер биринджи сырада эдебий эсернинъ талилини эки къысымгъа болелер: "бутюнли" ("эр тарафлама") ве "проблемалы".

"Бутюнли" талиль дегенде алимлер эсерни эр тарафтан, чешит севиюде (уровень) огренмекни козьде туталар. Талильни бу чешити тюрю формаларда, шекиллерде ола биле. Бири-бирине бенъземеген, атта ичь уймагъан компонентлер нетиджеде эдебий эсернинъ бутюнлигини менимсемесине, огренмесине кетире.

"Проблемалы" талиль термини "бутюнли" талиль термини киби эдебиятшынаслыкъ илиминде къавий ерлешти. "Проблемалыкъ" термини чешит сааларда къуллана биле. "Проблемалыкъ" дегенде проблемалы талиль, проблемалы метод, проблемалы огренюв, проблемалы суаль, проблемалы вазьет ве башкъаларыны козьде тутамыз.

Эр тарафлама талиль амелиятта чешит шекиллерде тасвирлене. Ойле этип, о эм микроталиль, эм макроталиль вазифесини беджере биле. Талиль процесси нетиджесинде метинни тюрю элементлерини огренмек мумкюн.

Микроэлементлерни (эпитет, меджаз ве башкъалары) козьден кечиргенде бу талиль микро- оларакъ сайылып, амма эмиети азлашмаз, чюнки эсернинъ юкъарыда къайд этильген хусусиетлерини огренерек бутюнлей эсернинъ эдебий методыны, эдебий истикъаметининъ хусусиетлерини менимсемек енъгильдже ола.

Базы вакъыт талиль ичюн предмет оларакъ назмий эсер ичинде эпитетнинъ ве метафоранынъ хусусиетлерини айырып аламыз. Шу вакъыт айры муэллифнинъ эсеринде эпитетнинъ (я да меджазнынъ) ери, эпитетнинъ хусусиетлери, айры муэллифнинъ поэтикасынен багълы суаллерге джевап, я да эпитетлер язджынынъ насыл дюньябакъышыны аныкълай, я да, умумен алганда, эпитет ишлетильмесининъ хусусиетлери суаллерине джевап бермек мумкюн.

Эсерни микроталиль эткенде бойле суаллер къоюлса, метин микроэлементлерининъ хусусиетлери талиль оларакъ муэллифнинъ дуйгъуларыны ве бутюн эсернинъ муим ве меракълы тарафларыны, чокъ дегерли хазинелерини ача биле.

Талиль процессининъ макро- усулы да бар: эсернинъ бутюн структурасы иле багълы адисени огренмек (мисаль ичюн, эсернинъ пейда олувы тарихы).

Талильнинъ насыл чешити олса да бу процесс озь огюнде бир макъсад къоя: эдебий эсернинъ бедий теренлигини огренмек ве гизли олган хазинелерини ачмакъдыр. Араштырьджы язджынынъ индивидуаллигини, дуйгъуларыны анъламагъа истеген ерде эр вакъыт талиль проблемалы олур ве эсерни чокъ тарафтан огренмеге вазьет догъуыр: ахлякый, эстетик, тарихий, эмоциональ ве иляхри.

Юкъарыда айтып кечильген "проблемалы" ве "бутюнли" ("эр тарафлама") талиллернинъ назарий темеллерини огренип бир нетиджеге кельмек мумкюн: насыл талиль олса олсун о эм "проблемалы", эм де "бутюнли" талиль чешитлерининъ хусусиетлерини озюне топламакъ керек. Бу эки талиль чешитлери бири бирини тамамлайлар ве вазьетни объектив огренмесине ёл къоялар.

Мисаль ичюн, кичик къапламлы эдебий эсерлерининъ талилини (икъе, лирик шиир ве иляхри) гузельдже чокъ севиелерде япмакъ. Буюк къапламлы эпик эсерлерининъ эр тарафлама, чешит севиелерде талили, эльбетте, араштырьджы ичюн пек зор келир ве эр вакъыт керекли де олмаз. Базы вакъыт бир севиюдеки талиль эсерни бутюнлей окъуйджы огюнде ача, базы вакъыт исе чешит севиелерде талиль тек орталыкъны къарыштырып, огренювни тек зорлаштыра.

Эдебиятшынаслыкъта бедий бирлик термини бар. Бедий бирлик бири биринен сыкъ мунасебетлерде олган компонентлерден ибареттир. Бу компонентлернинъ адлары композиция, сюжет, образлар системасы, эсернинъ тили ве иляхри.

Талиль эткенде эм кенъ фикирли олмакъ, эм де озь нутукъынъны сыкълаштырмагъа тырышмакъ керек. Талиль санааты теркибинде муим къысымнынъ ады – къыскалыкъдыр.

Талильнинъ даа бир муим шарты – бу эсернинъ контекстине эсапланувдыр. Метинден айырылып алынган сёзлер, сёз бирикмелер, метин парчалары ичъ бир мана ташымазлар.

Яшайышта, шу анда бедий эсерде инсаннынъ сёзлери ве аркетлери вакъыт ве ер категориялары иле багътылар. Талиль эткенде, бирде бир образнынъ сёзлери ве якъан аркетлери огренилип, тек бундан сонъра шу образнынъ хусусиетлери акъкъында асыл ве терен сёз юрсетмели.

Эсерни огренерек эр вакъыт талиль этиледжек назм я да несир шекилининъ ичтеки жанр къанунларыны козь огюнде тутмалы.

Мисаль ичюн гъазель назм шекилини алайыкъ. Бу назм шекили эскиден къалган орта асырлар классик эдебиятыннъ анъаневий шекилидир. Талиль ёлу эсацен аллегориялар иле ифаделенген образлар системасынынъ огренювине эсапланмакъ керекли.

Талильнинъ даа башкъа ёлу бар. Эркеске белли ки, гъазель назм шекили, шу анда Газайининъ гъазеллери чокъча драматик чизгилер ташыйлар. Талиль этмектен эвель эсернинъ шу драматик темелини эсас оларакъ алмалы. Бештен он бешке къадар бейиттен ибарет олган бу шекиль къапламы ичинде кичик бир драматик сана тюзюле.

* * *

1. Диль хавайи дюшди вю дильбер дахи
Кетди джаным ол мех-и энвер дахи.
2. Джан-у диль олды реван джанане
Бир янадан эшкъ-и чешм-и тер дахи.
3. Ильме майиль олмады адем диригъ
Къалды алем джахиль-ю эбтер дахи.
4. Шолкъадар къан агъладым хиджран иле
Долды дюнья къалмады бир ер дахи.
5. Къаны олмаз шахлар бир кишвере
Хатырында фетх-и бир кишвер дахи.
6. Мюсхаф-и хюсниндеки аят-и хат
Вирд олудур кёнълиме эзбер дахи.
7. Эй Гъазайи яре къылдым ильтиям
Лики бенден хатыры мугъбер дахи [6; с.58-59].

Бу эсернинъ композицион тизимини ачыкълагъандан сонъра образлар системасынынъ хусусиетлери акъкъында сёз юрсетмели.

Баш къараманлар муэллиф олар ичюн айырган къыска ве динамик аркетлерде булуналар. Баш къараман оларакъ эсернинъ муэллифи тасвирлене, косьтерильген вазиет исе онынъ аркетлеринден, дуйгъуларындан мустакъиль дегиль.

Гъазель назм шекилининъ лирик, сатирик, къараманий, диний-тасаввуфий, дидактик шекиллери бардыр. Базы лирик дуйгъу ташыган гъазеллерде севген ве севгили образларындан гъайры бир сыра экинджи дереджеде олган образлар иштирак этелер: ракъип, рузгяр, сакъи ве иляхри. Юкъарыда косьтерильген назм шекилинде кечейткъан вазиет монолог шекилинде ашыкънынъ, яни муэллифининъ тилинен ифаделене.

Окъуйдыкы шаирнинъ фикирлерини менимсеп о киби олып кечкен адиселерни менимсей. Гъазайининъ лирик эсерлеринде чокъ ишлетильген дидактик насиатлары да къайд этильген гъазельде ишлетилелер:

...Ильме майиль олмады адем диригъ
Къалды алем джахиль-ю эбтер дахи...
Орта асырлар ичтимаий яшайышы акъкъында да бир фикир раст келе:
...Къаны олмаз шахлар бир кишвере
Хатырында фетх-и бир кишвер дахи...

Гъазайининъ гъазелини эки seviеде (уровень) талиль эткенемиз (композицион тизим ве образлар системасы) шаирнинъ бедий усталыгы, бу эсернинъ башары олган я да олмагъанлыгы акъкъында нетидже чыкъармагъа чаре бере.

Энди исе Ашыкъ Умернинъ иждадындан лирик къошманы сечип алайыкъ ве талильни даа бир чешитини козьден кечирейик, яни шекиль хусусиетлери эсасында:

Къошма
Дедим: "Дильбер янакъларынъ къызармыш"
Деди: "Чичек такътым - гуль ярасыдыр".
Дедим: "Тане-тане олмуш бенълеринъ"
Деди: "Зюльфюм дегди[1] тен ярасыдыр".

Дедим: "Дильбер сана язылды къаным"
Деди: "Нелер дерсинъ беним султаным?"
Дедим: "Кимлер сармыш индже мянынъ [2]?"

Деди: "Кендим сардым кьол ярасыдыр".

Дедим: "Бу Умерин акълыны алдынъ"

Деди: "Севдигинъе пишман мы олдунъ?"

Дедим: "Дильбер ничин сарарып солдунъ?"

Деди: "Чектиклерим диль[3] ярасыдыр" [6; с.76].

1 Дегмек - тиймек.

2 Миян - бель.

3 Диль - гонъюль, юрек, къальп.

Бу шиирде сес ве ритмик тасвир муим роль ойнайлар. Бундан да гъайры дёртлюклерден ибарет олгъан кьошма назм шекилининъ строфа джеэтинден де хусусиетлери меракълы олуп келелер.

Эр бир дёртлюк мана, интонация иле бейитлерге болуне, ве шу бейитлернинъ экинджи мисрасы ритм иле айырылып строфаны логик нетиджеси вазифесини беджере. Дёртлюкнинъ биринджи ве учюнджи мисралары суаль интонациясыны ташысалар, экинджи ве дёртюнджи мисралары джевап берип назмий фикирни табий инкишафыны ве динамик битирильмесини акс этелер. Эп учь дёртлюкте ритмик ресим айны олып кельмекте.

Дедим: "Дильбер янакъларынъ кызармыш"

Деди: "Чичек такътым – гуль ярасыдыр"...

Бу мисальде шекильнинъ хусусиети неден ибарет? Шиирде гонъюллери севги дуйгъусы иле толу яшларнынъ аркетлери акъкъында сёз юрсетиле. Эки яшнынъ алы, фикирлери, теренликтен косътерилелер. Яш огълан севгилини сыфаты акъкъында сорар экен кызны ичтеки дюньясы ве инсан оларакъ дуйгъуларыны эркеске белли эте. Анълайышлы, халкъ тилине якъын, саде тиль проблема догъурмай. Шиирни окъугъан вакъыт окъуйджы косътерильген вазиятни кьолай, сербест менимсеп озюни де адисени иштиракчиси оларакъ сезе, бунда да муэллифининъ усталыгъыдыр. Шиир оптимизм, къуванч, мемнюниет эмоциональ дуйгъуларыны ташый.

Айрыджа шиир къапламында къулланылгъан къыяслав ве меджаз акъкъында айтып кечмек керек.

Ашыкъ агъызынен сёйленген суаль мисралары догъру мана ташысалар, джеваплар къыяслав ве симбол иле бильдирелер:

...Чичек такътым – гуль ярасыдыр...

...Зульфюм дегди тен ярасыдыр...

...Кендим сардым кьол ярасыдыр...

...Чектиклерим диль ярасыдыр.

Симболизм ташыгъан энъ кучълю ве тесирли олгъан мисра – экинджи мисрадыр:

...Деди: "Чичек такътым – гуль ярасыдыр"...

Ильк дёртлюклерде суаль-джевап шекилинде вазият кече, ашыкънынъ суаллери догърудан-догъру севги акъкъында дегиль де меджазен кьоюлалар, джеваплар да айны шекильде гизлидирлер. Амма сонъки дёртлюкте баш къараманларнынъ дуйгъулары ачыкълана ве шу сатырлар эки эмоциональ чизги бильдирелер: бириси хаста адамларнынъ гъамы, къасевети (муэллиф эки яшны хаста, яни севги хастасы оларакъ косътере):

...Дедим: "Бу Умерин акълыны алдынъ"...

...Деди: "Чектиклерим диль ярасыдыр".

Экинджиси исе - къуванч ве шеньлик, чюнки эки севген адамнынъ эшкъы бири-бирине белли олды.

Энди исе Мустафа Джевхерининъ манзум эсерини микроталиль этейик. Огрениледжек объект оларакъ исе кениш редиф ве ондан эвель къафие иле уйгъунлашып кельген сёзлерни сечип алайыкъ.

Семаи

Эй беним назлы джананым [1]

Северим кимселер бильмез

Бир иштир гелди башыма

Чекерим кимселер бильмез.

Варынъ сёйленъ шу хайына [2]

Гирмесин беним къаныма

Бир атеш дюштю джаныма

Тютерим кимселер бильмез.

Бакъ шу къальбимин ишине

Салды севдайы башыма

Гунагунъ [3] ашкъ атешине

Янарым кимселер бильмез.

Джевхери умидим Хакътан

Янды бу багърым фиракътан [4]

Эй эфендим дерд-и ашкътан
Олюрюм кимселер бильмез [6; с.94].

- 1 Джанан - севгили.
- 2 Хайын - хьянет.
- 3 Гунагунь - куньден куньге.
- 4 Фиракъ - айырылыкь.

Шаркъ шириетинде редишке эр вакъыт буюк эмиет бериле. Редиш сёзи арап тилинден "атлыны артында отургъан" манада терджиме этиле. Шаркъ шириетинде редишни эки чешити даркъалы: КЪЫСКЪА ве КЕНИШ. Сёз ичъ бир денъишовсиз эр мисранынъ сонъунда текрарланса къыска редиш оларакъ сайылып, айны алда сёз бирикмеси ишлетилъсе кениш редиш адыны ташыр. Редишлер шиирде суаль, тасдыкъ, инкъар интонацияларыны бильдирмек ичюн ишлетилелер.

Къайд этильген семай назм шекилинде редишнинъ кениш чешити ишлетиле: "кимселер бильмез".

Редиш ве ондан эвель кельген къафие иле уйгъунлашкъан сёз шиирде структураны тешкиль этмекте муим роль ойнайлар. Текрарланып тургъан редиш манзум эсерге къошма мана бере ве, эр сефер, лирик дуйгъусыны гузельдже ачыкъланмасына ярдым эте.

"Кимсе бильмез" кениш редишининъ семантикасы къолай ве аныкъ. Шу редишке къафие иле уйгъунлашып кельген сёзнинъ къошулмасынен меселе бутюнлей денъише. Шу сёз мустакъиль мана ташый. Эки блокны (сёзни ве редишни) семантикалары синтези нетиджесинде мейдангъа эр бир мисальде денъишликли-денъишликли маналар пейда олалар.

...Северим кимселер бильмез...

я да:

...Чекерим кимселер бильмез...

ве иляхри.

Эдебий анъане боюнджа редишке якъынлашкъанда интонация эксиле. Муэллиф те бу адет узъре иджат эте.

Семаининъ эр бейитини семантикагъа ве интонациягъа эсасланып синтаксик конструкция оларакъ айырмакъ мумкюн.

Ойле этип

"Эй беним назлы джананым

Северим кимселер бильмез

Бир иштир гельди башыма

Чекерим кимселер бильмез..."

бейитлерини

"Эй беним назлы джананым северим, кимселер бильмез.

Бир иштир гельди башыма чекерим, кимселер бильмез..."

киби косьтермек мумкюн ве текрарланып тургъан "кимселер бильмез" сёз бирикмеси (кениш редиши) акъыкъаттен манасыны джоя башлай ве алчакъ интонациянен сёйлене.

Шиирде эмоциональ ренк сатыр-сатырнен къоюлаша. Бу усул шаирнинъ усталыгъыны косьтере. Мисаль оларакъ шиирдеки къафие иле уйгъунлашып кельген сёз ве онен багълы кениш редишни умумий маналарыны бакъып чыкъайыкъ:

...Северим кимселер бильмез...

...Чекерим кимселер бильмез...

...Тютерим кимселер бильмез...

...Янарым кимселер бильмез...

...Олюрюм кимселер бильмез...

Умумтасиль мектеплерининъ ве алий окъув юртларынынъ окъув процессинде орта асырларда язылгъан назм шекиллерининъ талилинен багълы проблемалар юзь корелер. Умют этемиз ки, бу проблемаларны чезмекте бизни де араштырмаларымыз ярдым этер.

Эдебият:

1. Анализ литературного произведения / Под ред. Л.И.Емельянова и А.Н. Иезуитова. - Л., 1976. - 236 с.
2. Гиршман М.М. Литературное произведение: Теория и практика анализа. - М., 1991.
3. Григорян А.П. Анализ структуры литературного произведения. - Ереван, 1984. - 187 с.
4. Маймин Е.А., Слинникова Э.В. Теория и практика литературного анализа: Пособие для студентов пединститутов. - 1984. - 160 с.
5. Принципы анализа литературного произведения. - М., 1984. - 199 с.
6. Усеинов Т.Б. Кырымтатар эдебиятынынъ орта асырлар девири. - Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. - 172 с.